

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav pro archeologii
Historické vědy – Pravěká a středověká archeologie

Autoreferát disertační práce

Katarína Petriščáková

**Symbolika hrobů se zbraněmi na konci eneolitu a na začátku starší doby
bronzové na území Čech**

Symbolism of graves with weapons at the end of the Aeneolithic and at the
beginning of the Early Bronze Age in the territory of Bohemia

Vedoucí práce - doc. PhDr. Miroslav Popelka, CSc.

Práce zadána: 2011

Odevzdání: 2019

Ciele

Cieľom tejto práce je postihnúť premeny spoločnosti na konci eneolitu a na počiatku doby bronzovej na podklade analýzy hrobov so zbraňami a možnosti (a limity) poznania hrobov bojovníkov na území Čiech. Koniec eneolitu je charakterizovaný dvomi veľkými komplexmi kultúry so šnúrovou keramikou a kultúry zvoncovitých pohárov, na podklade ktorých sa vyvinula starobronzová civilizácia, charakterizovaná v našom priestore únětickou kultúrou. V tomto období sa vo zvýšenej miere objavujú hroby, ktoré obsahujú špecifické prídavky, ktoré môžeme nazvať pojmom zbrane. Zbrane sú spojované s atribútom vojenstva, ktoré podľa najnovších teórií zohrávalo aktívnu úlohu v prehistorickej spoločnosti (*Vandkilde 2006a; táž 2006b; táž 2013; táž 2015; Harding 2007; Horn – Kristiansen 2018 ed.*).

Zbraňou sa rozumie každý predmet, ktorým môžeme seba brániť a inú živú bytosť zneškodniť. Z vojenského hľadiska sa zbraň považuje za súhrn prostriedkov, ktoré používajú vojská v boji (*Vencl 1984*). Do diskusie tak vstupujú kritéria delenia na zbrane: špecializované, nešpecializované (nástroje), zbrane príležitostné a núdzové. Zbrane nie sú len prostriedkom bojov, ale predstavujú i symboly moci a originálneho statusu svojho nositeľa. Symbolom sa nestáva akákoľvek zbraň, ale len tá špecializovaná (*Vencl 1984*).

Identifikácia vojenstva v archeologických prameňoch býva značne problematická. Pozostáva prevažne z niekoľkých dôkazov, ku ktorým patria: hroby bojovníkov so špecializovanými zbraňami, typické fortifikácie, pozostatky bojísk, ikonografické a písomné pramene (*Vencl 1984*). V našich podmienkach sa pozornosť sústreďuje na hroby so zbraňami, vzhľadom na nedostatok ostatných spomenutých entít (*Neustupný 2008; Jiráň ed. 2008*).

Metodika

Hlavná idea práce vyplýva z priestorovej analýzy hrobov so zbraňami na konci eneolitu a na počiatku doby bronzovej v Čechách. Podstata vychádza z kontextuálnej definície zbraní: zbraň špecializovaná, zbraň ako symbol, zbraň ako nástroj (*Vencl 1984; Facchini 2010*). Vlastnej analýze predchádzal zber dát a tvorba katalógov pre jednotlivé obdobia. Východiskom sa stali publikované nálezy hrobov so zbraňami a ich súčasťami z kultúry so šnúrovou keramikou, kultúry so zvoncovitými pohármi a únětickej kultúry. Podstatnou podmienkou publikácií bola sprievodná obrazová dokumentácia, pretože priestorová analýza vychádza z priradenia artefaktov do určitého sektoru na podklade predom navrhnutej schémy (*Bourgeois – Kroon 2017, Fig. 2*). Na základe schematickeho rozdelenia hrobovej jamy do 8 základných sektorov bola sledovaná frekvencia výskytu určitého typu artefaktu v určitej polohe s ohľadom na vek, pohlavie jedinca a pri kamenných zbraniach i na surovinové

zloženie artefaktu. Hypotéza identifikácie premeny spoločnosti vychádza zo zmeny ukotvených symbolických štruktúr, kde zbrane, ktoré zároveň predstavujú symboly, zaberajú štandardnú (typizovanú) pozíciu v priestore hrobovej jamy (*Vandkilde 2000; Westermann 2007*).

Kultúra so šnúrovou keramikou je charakteristická pohlavne špecifickým pochovávaním. Muži sú uložení v skrčenej polohe na pravom boku, hlavou orientovanou k západu a nohami na východ. Ženy ležia opačne, v skrčenej polohe na ľavom boku, hlavou orientovanou k východu a nohami na západ. Obe pohlavia sú otočené tvármi smerom k juhu. Z tohto obdobia boli analyzované sekeromlaty, bulavy, štyri typy sekeriek, brúsky a hroty šípov. V kultúre so zvoncovitými pohármi pokračuje genderovo odlišné pochovávanie. Muži sú uložení v skrčenej polohe na ľavom boku, hlavou orientovanou k severu a ženy v skrčenej polohe na pravom boku s hlavou orientovanou k J. Obe pohlavia sú otočené tvárou smerom k východu. Z daného obdobia boli analyzované medené dýky, nátepné doštičky, hroty šípov, kamenné sekerky a dýka, brúsky, lukovité závesky, parohové retušéry a kančie kly.

Na začiatku únětickej kultúry dochádza k zjednoteniu orientácie pohrebov mužov i žien. Obe pohlavia sú uložené v skrčenej polohe na pravom boku s hlavou orientovanou na juh a nohami k severu, tvárou otočení k východu. Z logických dôvodov bolo celé obdobie únětickej kultúry rozdelené na tri obdobia, ktoré sa od seba líšia druhom prídavkov (*Moucha 1963*). Z protoúnětickej kultúry boli priestorovo analyzované nátepné doštičky, silicitové sekerky a dýky, hroty šípov a kančie kly. Zo staršej únětickej kultúry boli rozobrané hroty šípov, silicitové dýky, kančie kly a kamenné sekerky. Z mladšieho obdobia boli podrobené rozboru bronzové dýky, sekerky s lištami, bronzové dláta, bronzové a kamenné sekeromlaty a hroty šípov. Vzájomná kombinácia zbraní poukazuje na hroby bojovníkov (*Hachmann 1957*). Kombináciou s ďalšími artefaktmi môže dôjsť k vytvoreniu symbolických balíčkov (*Turek 2003; týž 2008*).

Ku štúdiu funkcie zbraní prispieva funkčná (use-wear, traseologická) analýza pracovných stôp, ktorá na základe mikroskopického pozorovania a experimentálnych pokusov definuje pracovné stopy v podobe striácií a deformácií na artefakte (napr. *Semenov 1964; van Gijn 2010; Fullagar – Matheson 2014*). V rámci určenie funkcií bola prevedená analýza pracovných stôp na čepeliach troch kovových dýk kultúry zvoncovitých pohárov a pätnástich dýkach únětickej kultúry. Zároveň bol popísaný metodický postup analýzy. Výrobným a povýrobným procesom bola popísaná kvalitatívna a kvantitatívna stránka artefaktov. Identifikáciou pracovných stôp sme sa pokúsili zistené odtlačky typovo klasifikovať (*Dolfini*

2011; Gutierrez-Saez – Martín-Lerma 2015; Dolfini – Crellin 2016; Horn – von Holstein 2017).

Záver

V rámci analyzovaného materiálu som definovala špecializované zbrane a nástroje na základe ich uloženia v priestore hrobovej jamy. Z predom definovanej schémy bolo možné vyvodit' niekoľko záverov.

V období kultúry so šnúrovou keramikou sú zbrane, v podobe sekeromlatov, bulav a ťažkých sekier (BL2) ukladané do symbolického priestoru hlavy a pred telo v mužských hroboch. Sekeromlaty a bulavy sa vyskytujú i v hrobch nedospelých jedincov a zároveň sú vyrábané i mäkkých surovín (opuka, vápenec). Nástroje, ktoré zastupujú ostatné sekerky (BL1 a BL 4) a brúsky zaberajú variabilnú polohu v priestore hrobovej jamy a ich existencia nie je viazaná len na mužské pohlavie.

V kultúre zvoncovitých pohárov sa zbrane a ich súčasti vyskytujú vo funkčnej polohe na tele, prevažne stále v konštantnom uložení. Nátepné doštičky sú preferované na ľavej ruke alebo predlaktí a dýky sa sústreďujú do hornej polovice tela na hrud' alebo v okolí hrude. Hroty šípv sú prevažne uložené za chrbtom hrotom nahor alebo nadol a prívesky v podobe kančích klov sa opäť sústreďujú do hornej polovice tela. Zároveň z hrobových kontextov je nápadná absencia brúsenej industrie v podobe sekeriek. Sekerky zistené v hrobových kontextoch sú interpretované ako kovotepecké kladivka (Turek 2003) a zaujímajú variabilnú pozíciu v priestore hrobovej jamy. V tomto období dochádza k pohlavne zmiešanému inventáru, kedy sa dýky a nátepné doštičky objavujú i v bohatých ženských pohreboch.

V nasledujúcom období protoúnětickej kultúry som zaregistrovala extrémny pokles celkov, ktoré by bolo možné vyhodnotit' ako hrobové kontexty so zbraňami. Pokračuje výskyt nátepných doštičiek a hrotov šípu, ale z ich minimálneho výskytu som nedokázala formulovať obecnjšie hypotézy. Len pri dvoch nátepných doštičkách som zaznamenala polohu na pravej ruke. Silicitové sekerky, ktoré sa vyskytovali polohe za hlavou (craft-related priestore) som definovala ako nástroje. Podobná situácia sa objavuje v období staršej únětickej kultúry, kedy disponujeme záznamom len z piatich hrobových kontextov. V tomto období tvoria prevahu silicitové artefakty. Kamenné dýky sa vyskytovali väčšinou pri boku a hroty šípv za hlavou.

V mladšom období som zistila trend ukladania prídavkov, ktorý v sebe strieda prvky dvoch predchádzajúcich období KŠK a ZP. Dýky sú ukladané prevažne k boku alebo k rukám zomrelých a pravdepodobne sa nevzťahujú len na mužské pohlavie. Po niekoľkých storočiach sa opäť objavujú kamenné vŕtané sekeromlaty, ktoré spolu bronzovými sekeromlatmi

zaberajú symbolický priestor pred hlavou. Podobnú symbolickú polohu v priestore hrovej jamy vo väčšine prípadov zaujímajú i bronzové sekery. Na základe preferovaného uloženia si myslím, že bronzové sekery slúžili skôr ako zbrane (cf. *Ernée – Profantová 2011*). Opačný prípad som pozorovala pri dlátach. Dláta sa vyskytovali pred hrud'ou, ale boli zastúpené i ženskom hrobe. Ich pozícia z hľadiska definície zbraní nie je celkom zrejímá. Z kontextu mladšej únětickej kultúry takmer úplne vymizli hroty šípov a pokiaľ sa objavujú, ležia prevažne pri rukách. Výskyt ostatných artefaktov, podobne ako v staršom období únětickej kultúry je minimálny.

Myslím si, že jednotlivé zmeny v ukladaní artefaktov vo vzťahu k mŕtvemu telu sú odrazom ideológie spoločnosti. V období KŠK je kladený dôraz skôr na skupinovú identitu zomrelého, ktorá sa prejavuje i ukladaním zbraní do hrobov nedospelých jedincov (*Whitley 1995*). V nasledujúcom období KZP sa prejavuje skôr personalizovaná identita a zbrane sú považované za osobné predmety zomrelého (*Whitley 1995; Fokkens 2008*). V mladšom období únětickej kultúry dochádza k prepojeniu týchto dvoch predstáv, ktoré sa odrážajú v umiestnení sekeromlatov v symbolickom priestore hlavy a zároveň dýk, ktoré sú umiestnené vo funkčnej polohe na tele. Zároveň musím podotknúť, že hrobové prídavky takmer za každých okolností odrážajú vzťah pozostalých k zomrelému (cf. *Limburský a kol. 2018*).

Kombinácia špecializovaných zbraní sa prejavuje v niekoľkých variantoch. V kultúre so šnúrovou keramikou som zaznamenala variant kombinácie sekeromlatu s bulavou, sekeromlatu so sekerou BL2 a sekery BL2 spolu s bulavou.

V kultúre zvoncovitých pohárov sa najčastejšie vyskytujú nátepné doštičky spolu s hrotmi šípov a dýky spolu s nátepnými doštičkami. Troj kombinácie dýky, nátepanej doštičky a hrotov šípov alebo brúsku patrí k menšinovým kombinačným variantom. V tomto období niektorí autori vidia v kombinácii určitých typov prídavkov počiatky "remeselných špecializácií" (*Turek 2003*). Z ojedinelých dokladov na našom území si myslím, že zatiaľ nemôžeme hovoriť o všeobecne rozšírenom fenoméne.

V protoúnětickom období som zaznamenala spoločný výskyt len jednej nátepanej doštičky spolu s hrotom šípu. V staršej únětickej kultúre som zaregistrovala kombináciu silicitovej dýky a hrotu šípu. V mladšom období som zistila niekoľko kombinácií v súvislosti s dýkou: v najväčšom počte bola zastúpená dýka spolu bronzovou sekerou, nasledoval variant dýky a bronzového dláta, v menšom počte bola zastúpená dýka spolu s kamenným vrтанým sekeromlatom.

Na základe uvedeného prehľadu si myslím, že špecializované zbrane zároveň slúžili ako jednoznačné symboly, ktorých obsah nám už dnes ostáva utajený. Pravdepodobne sa mohli vyskytovať v hroboch bojovníkov alebo vážených persón (cf. *Vandkilde 2006a*).

Viac možností v oblasti poznania funkcie zbraní nám prináša traseologická analýza. V rámci práce som previedla analýzu pracovných stôp na troch kovových dýkach KZP a pätnástich dýkach ÚNK. Vo väčšine prípadov som identifikovala a typovo zaradila jednotlivé pracovné stopy pozorované na čepeliach. Jedným z cieľov analýzy bolo i popísať metodický postup pozorovania pracovných stôp na artefaktoch, ktoré sú v rámci riešenej problematiky značne opomínané (cf. *Dolfini – Crellin – Horn et al. 2018*). Zároveň som pozorovaním nepotvrdila hypotézu o dýkach ako nepoužívaných artefaktoch, ktoré boli vyrábané iba špeciálne pre potreby pohrebného rítu (cf. *Neustupný 1997*). Myslím si, že v prípade pozorovania pracovných stôp na kovových i brúsených artefaktoch je nutné nielen identifikovať jednotlivé pracovné stopy, ale zároveň poznať celý proces tzv. životného cyklu artefaktu (cf. *Molloy 2011*).

Prechodné obdobie eneolitu a doby bronzovej je spojované s fenoménom vojenstva ako násilného a prevažujúceho aspektu vtedajších spoločností (*Vandkilde 2006b*). Myslím si, že v rámci mojej práce sa mi nepodarilo preukázať násilný podtext tohto prelomového obdobia. Doklady v podobe bojových zranení nie sú na našom území preukazné a publikované závery z konca minulého storočia vyžadujú značnú revíziu (cf. *Shbat 2013*). Na druhej strane je nutné prikloniť sa k vyjadreniam S. Vencla (1984), že dôkaz neprítomnosti neznamená, že daný jav neexistoval. Myslím si, že vojenské akcie mali skôr lokálny charakter, prípadne prebiehali na úrovni rituálneho vojenstva, niekedy možno s následkami smrti (*Carman ed. 1997, 227*). Pozostatky týchto skôr osobných akcií vidím v hroboch s pravdepodobne používanými zbraňami, ktoré zároveň mohli slúžiť ako symboly statusu a osobných kvalít zomrelého jedinca (*Vandkilde 2006a*).

Popísané javy, ktoré sú okrem pohrebného rítu zaznamenané i v nálezoch hroboch so zbraňami a ich uložením v rámci priestoru hrobovej jamy, a s tým spojenou i zmenou ideológie spoločnosti, predstavujú len časť transformačných procesov, ktoré postihli spoločnosť na konci eneolitu a na počiatku doby bronzovej. Do budúcnosti sa tak ponúka ďalšia možnosť štúdia s využitím medziodborovej spolupráce (traseologická analýza zbraní) a zároveň štúdiom týchto zmien v širšom chronologickom i chorologickom kontexte (cf. *Limburský 2012*).

Literatúra

- Bourgeois, Q. – Kroon, E. 2017: The impact of male burials on the construction of Corded Ware identity: Reconstructing networks of information in the 3rd millennium BC [online]. PLoS ONE 12 (10) e0185971. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0185971>.
- Carman, J. (ed.) 1997: *Material Harm: Archaeological Studies of War and Violence*. Glasgow.
- Dolfini, A. 2011: The function of Chalcolithic metalwork in Italy: an assessment based on use-wear analysis, *Journal of Archaeological Science* 38, 1037-1049.
- Dolfini, A. – Crellin, R. J. 2016: Metalwork wear analysis: The loss of innocence, *Journal of Archaeological Science* 66, 78-87.
- Dolfini, A. – Crellin, R. J. – Horn, Ch. et al. (eds.) 2018: *Prehistoric Warfare and Violence. Quantitative and Qualitative Approaches*. Cham.
- Ernée, M. – Profantová, N. 2011: Pohřebiště únětické kultury v Praze-Klecanech, okr. Praha-východ, *Archeologické rozhledy* 63, 307-330.
- Facchini, F. 2000: Symbolism in Prehistoric Man, *Collegium Antropologicum* 24/2, 541-553.
- Fullagar, R. – Matheson, C. 2014: Stone tool usewear and residue analysis. In: C. Smith (ed.), *Encyclopaedia of Global Archaeology*. Springer, New York, 7062-7065.
- Fokkens, H. et al. 2008: Bracers or Bracelets? About the functionality and meaning of Bell Beaker Wrist-guards, *Proceedings of Prehistoric Society* 74, 109-140.
- Gutierrez-Saez, C. – Martín-Lerma, I. 2015: Traceology on Metal. Use-Wear Marks on Copper-Based Tools and Weapons. In: J. Marreiros – J. F. Gibaja – N. Bicho (eds.), *Use-wear and Residue Analysis in Archaeology*. Springer, New York, 171-188.
- Hachmann, R. 1957: *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. Chronologische Untersuchungen. Beihefte zum Atlas der Urgeschichte* 6. Hamburg.
- Horn, Ch. – Holstein I. C. C. 2017: Dents in our confidence: The interaction of damage and material properties in interpreting use-wear on copper-alloy weaponry, *Journal of Archaeological Science* 81, 90-100.
- Horn, Ch. – Kristiansen, K. (eds.) 2018: *Warfare in Bronze Age Society*. Cambridge.
- Limburský, P. 2012: Pohřebiště kultury se zvoncovitými poháry ve Vliněvsi. In: J. Klápště - Z. Měřínský (ed.), *Dissertationes archaeologicae Brunenses / Pragensesque* 13.
- Limburský, P. a kol. 2018: *Pohřební areály únětické kultury ve Vliněvsi*. Praha.
- Molloy, B. 2011: Use-wear analysis and use-patterns of Bronze Age sword. In: M. Uckelmann – M. Mödlinger (eds.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry*, *British Archaeological Reports International Series* 2255, 67-84.
- Moucha, V. 1963: Die Perodisierung der Úněticer Kultur in Böhmen. *Sborník Československé Společnosti Archeologické* 3, 9-60.

- Neustupný, E. 1997: Šňůrová sídliště, kulturní normy a symboly, *Archeologické rozhledy* 49, 304-322.
- Semenov, S. A. (1964). *Prehistoric technology: an experimental study of the oldest tools and artefacts from traces of manufacture and wear*. London.
- Shbat, A. 2013: Zdravotní stav populací neolitu a eneolitu na základě studia kosterního materiálu z Čech. Nepublikovaná dizertačná práca uložená na Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. LF UK. Praha.
- Turek, J. 2003: Řemeslná symbolika v pohřebním ritu období zvoncovitých pohárů. Suroviny, výroba a struktura společnosti v závěru eneolitu. In: L. Šmejda – P. Vařeka (eds.), *Sedmdesát Neustupných let. Sborník k životnímu jubileu prof. E. Neustupného*, Plzeň, 199-217.
- Turek, J. 2008: Mladší eneolit. Kultura zvoncovitých pohárů. In: E. Neustupný (ed.) – M. Dobeš – J. Turek – M. Zápotocký, *Archeologie pravěkých Čech 4. Eneolit*. Praha, 147-169.
- van Gijn, A. 2010: *Flint in Focus: Lithic Biographies in the Neolithic and Bronze Age*. Leiden.
- Vandkilde, H. 2000: Material Culture and Scandinavian Archaeology: A Review of the Concepts of Form, Function and Context. In: D. Olausson - H. Vandkilde (eds.), *Form, function & context: material culture studies in Scandinavian archaeology*. Stockholm, 3-49.
- Vandkilde, H. 2006a: Warfare and pre-State societies: An Introduction. In: T. Otto – H. Thrane – H. Vandkilde (eds.), *Warfare and Society: archaeological and social anthropological perspectives*. Aarhus, 483-490.
- Vandkilde, H. 2006b: Warriors and Warrior Institutions in Copper Age Europe. In: T. Otto – H. Thrane – H. Vandkilde (eds.), *Warfare and Society: archaeological and social anthropological perspectives*. Aarhus, 393-422.
- Vandkilde, H. 2013: Warfare in Northern European Bronze Age Societies: Twentieth-Century Presentation and Recent Archaeological Research Inquiries. In: S. Ralph (ed.), *The Archaeology of Violence. Interdisciplinary Approaches (IEMA Proceedings) 2*. New York, 37-62.
- Vandkilde, H. 2015: Conflict and War, Archaeology of: Weapons and Artifacts. In: J. D. Wright (ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences 4*. Oxford, 607–613.
- Vencl, S. 1984: Otázky poznání vojenství v archeologii. *Archeologické studijní materiály* 14. Praha.
- Westermann, J. 2007: Male Identity in Late Neolithic / Early Bronze Age Europe, 2800-2300 BC. In: A. Bliujenė ed., *Archeologica Baltica 8. Weapons, Weaponry and Man*, 22-31.
- Whitley, J. 1995: Tomb cult and hero cult. The uses of the past in Archaic Greece. In: N. Spencer (ed.), *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology. Bridging the "Great Divide"*. London and New York, 3-63.

Publikačná činnosť

Petriščáková, K. – Klimešová, V. 2013: Muzeum (archeologické sbírky) a veřejnost. In: M. Šmolíková – M. Popelka et al. (eds.), Veřejná archeologie. Příspěvky z konferencí Archeologie a veřejnost 2007 a 2012. Praha, 177-180.

Petriščáková, K. 2014: Pohřební aktivity. In: M. Popelka – R. Šmidtová (eds.), Výsledky archeologického výzkumu polykulturní lokality Obříství. 1. část. Praehistorica 32/1. Praha, 193-202.

Petriščáková, K. 2014: Únětické hroby z Prahy 8-Bohnic, Archaeologica Pragensia 22, 559-586.

Petriščáková, K. 2014: Únětické hroby v Praze 13-Stodůlkách, Archaeologica Pragensia 22, 652-670.

Petriščáková, K. 2014: Hrob ze starší doby římské z Prahy-Nových Butovic, In: M. Popelka – R. Šmidtová – Z. Beneš (eds.), Od Skandzy k Dunaji, od Rýna k Paslece. Praehistorica 32/2. Praha, 271-276.

Petriščáková, K. – Pavúk, P. et. al. 2015: Pohřebisko staršej únětickej kultúry z Prahy-Ruzyně, Studia Hercynia 19/1-2, 25-53.

Petriščáková, K. – Dobeš, M. – Popelka, M. 2016: Neolitické a časně eneolitické hroby z Prahy – Jihozápadního Města. In: M. Popelka – R. Šmidtová – P. Burgert – J. Jílek (eds.), ...tenkrát na východě..., sborník k 80. narozeninám Víta Vokolka. Praehistorica 33/1-2. Praha, 335-349.

Petriščáková, K. 2016: Pohřebiště bylanské kultury v Praze-Stodůlkách, Archaeologica Pragensia 23, 187-230.

Petriščáková, K. – Trojánková, O. 2018: Pohřeb koně v objektu z mladší až pozdní doby bronzové na Malé Ohradě v Praze-Stodůlkách, Archaeologica Pragensia 24, 249-264.

Petriščáková, K. – Trojánková, O. 2018: Skelet telete v objektu kultury nálevkovitých pohárů na Malé Ohradě v Praze-Stodůlkách, Archaeologica Pragensia 24, 188-205.

Petriščáková, K. 2018: Hrob kultury se šňůrovou keramikou v Praze-Řeporyjích, Archeologica Pragensia 24, 239-248.

Petriščáková, K. – Šmolíková, M. 2018: Pohřby kultury se šňůrovou keramikou z Prahy-Ruzyně, Praehistorica 34/2, 5-11.